

วิถีทางสายกลาง เพื่อความอยู่ร่วมกันของสังคมและลดการเบียดเบียนธรรมชาติแบบบูรณาการ The Middle Way for Coexistence of Social and Reduction Exploiting Nature in Integration

ธเนศ เกษศิลป์^๑

Thanet Ketsin

บทคัดย่อ

วิถีทางสายกลางเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคมและลดการเบียดเบียนธรรมชาติชาตินั้น เป็นการดำเนินอยู่บนวิถีความพอเพียงของทุกสิ่ง คือ ความพอดีไม่มากเกินไป และไม่น้อยเกินไป ทางสายกลางจึงมิใช่เป็นประโยชน์เฉพาะบุคคลที่จะพ้นทุกข์เท่านั้น แต่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการจัดระบบการเมืองอันเป็นประโยชน์อันเป็นผลของมหาชนทั้งสังคมที่จะปลดทุกข์แก่สมาชิกร่วมกันได้ แม้ว่าสมาชิกในสังคมจะไม่สามารถเข้าถึงพระนิพพานได้หมด แต่ในทางโลกียะก็ย่อมสามารถช่วยให้ผู้คนจำนวนมากในสังคมเข้าใจถึงความอยู่ดีกินดีและมีความสุขโดยทั่วถึงกันยิ่งขึ้น บทความนี้ได้นำเสนอสาระสำคัญของทฤษฎีหรือหลักการทางสายกลาง เพื่อเป็นประโยชน์ในการเป็นกรอบคิดประกอบการวางรากฐานกระบวนทัศน์ใหม่ (New paradigm) ทางการเมืองเสริมสร้างความพอเพียงในอนาคต เพื่อประโยชน์ในการตัดสินใจของผู้นำตามที่ควรเป็น “อริยชน” โดยนำหลักปรัชญาคำสอนของศาสนาพุทธมาใช้ในการอธิบายถึงความรู้สึกนึกคิด ซึ่งศาสนาพุทธนั้นได้เน้นที่ใจเป็นสำคัญ เพราะการกระทำต่าง ๆ ล้วนเป็นเครื่องที่แสดงออกมาจากจิตใจทั้งนั้น การที่บุคคลจะหยุดการกระทำที่ไม่ดีนั้นจะต้องเริ่มที่ตนเองก่อน จะต้องกำจัดบรรเทาความโลภ ความโกรธ ความหลง ความลำเอียง ที่มีให้หมดจากจิตใจก่อน เมื่อมีการปฏิบัติตามหลักเหล่านี้ก็จะเป็นการแก้ไขปัญหาระยะยาวหรือแบบบูรณาการได้ เพราะการกระทำที่ดียิ่งจะเป็นวัฒนธรรมที่ฝังงมในสังคมมนุษย์ เป็นอารยธรรมแห่งการศึกษาเรียนรู้และมีการพัฒนาต่อยอดนำไปใช้ในการรักษามนุษย์และธรรมชาติต่อไปในอนาคต

คำสำคัญ: ๑.ทางสายกลาง , ๒.พระพุทธศาสนา , ๓.มรรคมืองค์ ๘

Abstract

The middle way for coexistence of social and reduction exploiting nature in integration is the way of sufficiency for everything. That means not too much and not too little. The middle is not beneficial for a person who only wants to free from suffering, but it can apply to political management for people's benefit in the public. It leads to ease of many members in the society. Although the members cannot reach nirvana, it can help several people in the social approach

^๑ อาจารย์ประจำ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

Email : Thanetke๑๔@gmail.com

to well-being and happiness thoroughly. This article presents an important theory or the middle way for advantages of the conceptual framework in the new paradigm for improving social sufficiency in the future. That is the advantageous decision's leader as it should be "a civilized man" by using Buddhist doctrine to explain feelings. Buddhism emphasizes on the mind because all actions are expressive from the mind. If the person wants to stop his bad behavior, he must start in himself. He has to eliminate greed, anger, infatuation and partiality. When a person practices all of these, he solves many problems or integration in the long run. Consequently, the good behavior is the good culture in the human society. It is a civilization of education, learning and developing preservation of human and nature in the future.

Keywords: ๑.middle way, ๒.Buddhism , ๓.eightfold path

บทนำ

ทางสายกลางในการอยู่ร่วมกันในสังคม

บทความนี้ได้นำเสนอสาระสำคัญของทฤษฎีหรือหลักการทางสายกลาง เพื่อเป็นประโยชน์ในการเป็นกรอบคิดประกอบการวางรากฐานกระบวนทัศน์ใหม่ (New paradigm) ทางการเมืองเสริมสร้างความพอเพียงในอนาคต เพื่อประโยชน์ในการตัดสินใจของผู้นำตามที่ควรเป็น “อริยชน” เพื่อความพอเพียงและงดเว้นจากการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ตลอดจนนำพาบ้านเมืองให้พ้นวิกฤต ให้พ้นจากการประหัตประหารต่อกัน

ค่านิยมของทางสายกลาง

ทางสายกลางคืออะไร และครอบคลุมอะไรบ้าง

ราชบัณฑิตยสถาน^๒บัญญัติไว้ว่า ทางสายกลางหรือมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ ประกอบด้วย

๑. สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา การเจรจาชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ การงานชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีวิตชอบ
๖. สัมมาวายามะ ความพยายามชอบ
๗. สัมมาสติ ความระลึกชอบ
๘. สัมมาสมาธิความตั้งใจชอบ

รวมเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง ได้แก่ การปฏิบัติที่ไม่ตึงนักไม่หย่อนนัก การปฏิบัติที่ไม่ตึงไปทางใดทางหนึ่ง^๓

ท่านพุทธทาสภิกขุ^๔ ให้นัยเกี่ยวกับทางสายกลางไว้ว่า ในการศึกษาเรื่องมัชฌิมาปฏิปทานั้น ควรจะศึกษา มัชฌิมาปฏิปทาขั้นพื้นฐานทั่วไป คือ อภิสัมมัตติกรรม เป็นลำดับแรก, แล้วศึกษามัชฌิมาปฏิปทาในความหมายชั้น กว้าง คือ โพธิปักขิยธรรมทั้งหมด เป็นลำดับที่สอง, แล้วจึงศึกษามัชฌิมาปฏิปทาในความหมายชั้นลึก คือ ปฏิจจสมุปบาท เป็นลำดับสุดท้าย, มิฉะนั้นจะลำบาก

พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต)^๕ ได้ให้นัยความหมายของทางสายกลางไว้ว่า เป็นข้อปฏิบัติที่ เพ่งถึงวิธีการแห่งความหลุดพ้น ทางแห่งความสุข หรือทางดำเนินชีวิตที่เป็นกลาง ๆ ตามธรรมชาติ พอเหมาะพอดี สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ

พระธรรมโกศาจารย์ (พรหมหาปริเยศ ธรรมจิตโต)^๖ ให้นัยความหมายไว้ว่า คุณธรรมแห่งทางสายกลางเป็นคุณลักษณะหนึ่งของศีลธรรม ที่เกิดจากการฝึกฝนจนกลายเป็นอุปนิสัยที่ติดาม ซึ่งเกี่ยวข้องกับการกระทำที่แสดงออกจากความรู้สึกในระดับแห่งความพอดี คือไม่มาก หรือน้อยจนเกินไป ซึ่งการกระทำที่ว่านี้อยู่ระหว่างความเกิน (Excess) และความขาด (Deficiency)

พรหมหาสมจินต์ สมมาปณโณ^๗ ให้นัยความหมายไว้ว่า ค่าเฉลี่ยแห่งทางสายกลางที่เป็นความพอดี ความถูกต้อง เหมาะสมแก่บุคคลในแต่ละกรณี ดังนั้น บุคคลจำต้องมุ่งตรงไปที่ทางสายกลางเพื่อความอยู่รอด และความสมดุลแห่งชีวิต หรืออยู่ตรงจุดกึ่งกลางระหว่างสิ่งที่มากเกินไปกับสิ่งที่ขาดพร่อง

เสฐียรพงษ์ วรรณปก^๘ ได้ให้ทัศนะไว้ว่า คำว่า ทางสายกลาง มีอยู่สองเรื่อง คือ ธรรมะสายกลาง กับทางสายกลางในการปฏิบัติ ธรรมะสายกลางเรียกว่า มัชฌิมนธรรมเทศนา ทางสายกลางในการปฏิบัติ เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งเป็นหนทางไปสู่ความดับทุกข์

สรุปได้ว่า นัยแห่งทางสายกลาง เป็นข้อปฏิบัติ หรือเป็นหลักปฏิบัติซึ่งเกี่ยวเนื่องด้วยระบบของจริยธรรม และคุณธรรมขั้นสูง ซึ่งปัจเจกบุคคลพึงนำมาปฏิบัติเพื่อความสุขแห่งการดำรงชีวิต เพราะอยู่ในระหว่างความพอดี ไม่อยู่ในระหว่างทางอันสุดโต่งทั้งสอง เกิดขึ้นจากกระบวนการทางธรรมชาติ โดยอาศัยธรรมชาติเป็นองค์กำหนด ไม่อยู่ในวิสัยแห่งความเกินและความขาด แต่อยู่ในวิสัยของความสมดุล ความพอเหมาะพอดี โดยปราศจากความลำเอียงทั้งปวง มีจุดมุ่งหมายและเป้าหมายที่ชัดเจน และที่สำคัญเป็นไปเพื่อการดับทุกข์และเข้าถึงมรรคผลนิพพาน เป็นที่สุด

^๓ แปลไทยราชบัณฑิตยสถาน “ทางสายกลาง”, <http://dictionary.sanook.com/search/dict-th-th-royal-institute> (สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน ๒๕๖๐)

^๔ พุทธทาสภิกขุ. (๒๕๔๐). ทาน ศีล ภาวนา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๕๐). ภาวะผู้นำ. กรุงเทพมหานคร : สุภาพใจ.

^๖ พระธรรมโกศาจารย์ (ปริเยศ ธรรมจิตโต). (๒๕๔๙). พุทธวิธีการบริหาร. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^๗ ธรรมหาสมจินต์ สมมาปณโณ (วันจันทร์). (๒๕๔๗) พุทธปรัชญา สารและพัฒนการ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

^๘ เสฐียรพงษ์ วรรณปก(๒๕๕๖) ๔๐ พระอรหันต์บรรลุมรรคผลนิพพานด้วยวิถีทางสายกลาง : มติชน, ๒๕๕๖.

เมื่อกล่าวถึงคำว่า "ทางสายกลาง" เพราะปัจจุบัน ได้มีการนำคำนี้มาใช้กันอย่างกว้างขวาง และบางครั้งก็คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง หรือคลาดเคลื่อนจากความหมายที่แท้จริงไป เช่น การนำไปใช้ในความหมายว่า หมายถึง การกระทำ หรือความคิดที่อยู่กึ่งกลางระหว่างการกระทำทั้งสองอย่าง คือ ระหว่าง ความดีกับความชั่ว เป็นต้น หรือความคิดที่เกิดขึ้นสองแบบสองแนว แล้วกั้ววัดให้ได้กึ่งกลางระหว่างสองแบบสองแนวนั้น ซึ่งทางสายกลางในลักษณะเช่นนี้ ไม่มีอะไรเป็นหลักที่แน่นอน เพราะไม่มีจุดมุ่งหมาย หรือเป้าหมายที่ชัดเจนและแน่นอน คือ ต้องรอให้มีข้อเปรียบเทียบทั้งสองฝ่ายเกิดขึ้นก่อน จึงจะหาความกลางนั้นได้ และจุดกึ่งกลางที่กล่าวถึงนั้นก็หาเหตุผล ที่ชัดเจนไม่ได้ว่ามีอยู่ระดับไหน สุดแล้วแต่ทั้งสองฝ่ายจะยึดถือแล้วนำมาปฏิบัติกัน ดังนั้น ความหมายของทางสายกลางที่กล่าวถึงนี้ จึงขยับเขยื้อนหรือเคลื่อนไปตามกระแส ความต้องการของสังคม หรือให้เป็นไปตามบริบททางสังคมในขณะนั้น ไม่ว่าจุดกึ่งกลาง ที่กล่าวถึงจะเป็นประโยชน์หรือไม่ก็ตาม นัยแห่งทางสายกลางที่กล่าวถึงนี้ จึงถือได้ว่า เป็นทางสายกลางเทียม ไม่ใช่ทางสายกลางตามหลักการสำคัญทางพระพุทธศาสนา เพราะขาดจุดมุ่งหมายและเป้าหมายที่ชัดเจนและแน่นอน จึงไม่สามารถดับกระบวนการของความทุกข์ หรือดับปัญหาทั้งหมดที่เกิดขึ้นให้หมดไปได้^๔

ทางสายกลางครอบคลุมไปถึงมิติต่าง ๆ ได้แก่

๑. มิติความสัมพันธ์ระหว่างเป้าหมายและวิธีการ ทางสายกลางหมายถึง การนำพาชีวิตบุคคลไปสู่การพ้นทุกข์ และพบความสุขอันที่แท้จริงคือพระนิพพาน และการปลดปล่อยทุกข์หรือการพัฒนาคุณภาพชีวิตอย่างประเสริฐที่สุด

๒. มิติทางเครื่องมือหรือวิธีวิทยา ทางสายกลาง หมายถึงเครื่องมือก็ได้หรือวิธีวิทยาก็ได้ เพื่อใช้ในการจัดการทำให้เกิดปัญญาในการรู้แจ้งเห็นจริงตามสัจจะธรรม และการเชื่อมโยงของความถูกต้องตามครรลองคลองธรรมและการพัฒนาคน ตามหลักปรโตโมสะ คือการพึ่งปัจจัยภายนอกคือศรัทธา มาช่วยในการโน้มนำให้เกิดการพัฒนาปัญญาของบุคคล (สุตมยปัญญา)

๓. มิติของระบบ หมายถึง รูปแบบของการจัดการต่อขั้น ๕ คือปัจจัยที่ก่อให้เกิดทั้งห้าประกอบเป็นชีวิต รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) คือการเปลี่ยนอวิชชาให้เป็นวิชา คือทุกสิ่ง ทุกอย่างมีเหตุเกิด และผลของเหตุนั้น

๔. มิติทางด้านการปฏิบัติ ทางสายกลาง คือการปฏิบัติไม่สุดโต่งไปด้านใดด้านหนึ่งของทัศนะหรือทางเลือกที่เป็นคู่ตรงข้าม เป็นการจัดการระบบการใช้ปัญญาและการปฏิบัติอย่างมีคุณธรรม ซึ่งในทางพระพุทธศาสนา คือการเสพสุขในกามกับการทรมานตัวเอง

๕. มิติของระดับความจริง ทางสายกลาง หมายถึง การจัดการความจริง ๒ ระดับ คือระดับโลกียะ (ความจริงสมมติและใช้ภาษาคนตีความ) และโลกุตระ (ความจริงแท้จริงและใช้ภาษาธรรมตีความ) รวมแล้วหมายถึงการยกจิตให้พ้นจากสมมติ เพื่อรักษาคุณภาพของจิตใจ

^๔ Ebusiness [นามแฝง],แสดงความคิดเห็นเรื่อง “ทางสายกลางคืออะไร” แสดงความคิดเห็นเมื่อวันที่ ๘ ธันวาคม ๒๕๕๕, <http://bg.pantip.com/cafe/religious/topic/Y๑๓๐๓๙๑๕๖/Y๑๓๐๓๙๑๕๖.html> (สืบค้นเมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๖๐)

๖. มิติความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ทางสายกลางหมายถึง การจัดการกับปัญหาที่ดูไร้ระเบียบ ในชีวิต หรือ การจับต้นชนปลายไม่ถูก และสถานการณ์ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง โดยตระหนักถึงการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป ของสรรพสิ่งบนโลก

๗. มิติดุลยภาพสัมพันธ์ ทางสายกลางหมายถึง การเกิดดุลยภาพในพหุสัมพันธ์ของสัมมาปัจจัยที่ประกอบเป็นนามและรูปที่ปรากฏสอดคล้องกับความเป็นจริงตามธรรมชาติแท้จริงของสรรพสิ่งที่ดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอ ดุลยภาพในความสัมพันธ์แห่งปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นย่อมมาจากไตรสิกขาหรือสามเหลี่ยมแห่งการหลุดพ้น ได้แก่ ปัญญา – ศีล – สมาธิ

๘. มิติการเป็นเอกภาพขององค์ประกอบย่อยและองค์ประกอบรวมทางสายกลาง หมายถึง การบูรณาเข้าหากันของปัจจัยประกอบต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องและสัมพันธ์จนเป็นหนึ่งเดียวและเป็นปวงค์รวม ซึ่งจะต้องพิจารณาแต่ละองค์ประกอบอย่างละเอียด ไม่ใช้การพิจารณาแค่เหมารวม

๙. มิติของกาลเวลา (Time) ทางสายกลางหมายถึง การดำเนินไปบนพื้นฐานของความรู้ตัวพร้อมทั้งของสภาวะจิตจากการปฏิสังสรรค์กับสิ่งแวดล้อมที่มากกระทบ และการหาทางควบคุมและแก้ไขพฤติกรรมให้เหมาะสม อันจักนำความเจริญอย่างมีอารยะธรรมในทุกขณะจิต

๑๐. มิติของสถานที่/แห่งหน (Space) ทางสายกลางหมายถึง การดำเนินแนวทางปฏิบัติเพื่อปลดทุกข์ที่ไม่เป็นเพียงของใครเท่านั้น แต่ยังเป็นของกลาง สามารถใช้ได้กับทุกฝ่าย ทุกสถานที่ ทุกแห่ง และทุกระดับการจัดการช่วงชั้น หรือสถานภาพการจัดกิจกรรมความสัมพันธ์ของมนุษย์ในสังคม^{๑๐}

ทางสายกลาง มัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลาง ในพุทธศาสนา หมายถึง การไม่ยึดถือสุดทางทั้ง ๒ ได้แก่ อัตตกิลมณัญญะ คือ การประกอบตนเองให้ลำบากเกินไป กามสุขัลลิกานุโยค คือ การพัวพันในกามในความสบาย พระพุทธเจ้าทรงกำหนดหลักทางสายกลางนี้ไว้ชัดเจน คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ เมื่อย่นย่อแล้ว เรียก "ไตรสิกขา" ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา

มัชฌิมาปฏิปทา คือการปฏิบัติสายกลาง ซึ่งเป็นหลักจริยธรรมย่อมต้องคู่กับหลักสังฆธรรมอันเป็นสายกลางเช่นกัน โดยที่หลักสังฆธรรมอันเป็นสายกลางนี้เรียกว่า มัชฌิมนธรรม หรือหลักทฤษฎีที่ว่าด้วยความสมดุล มัชฌิมาปฏิปทาในทางจิตวิญญาณ หมายถึง สติ สติเป็นความสมดุลทางจิตอย่างหนึ่ง คือสมดุลระหว่างศรัทธาและปัญญา สติจะอยู่ตรงกลางระหว่างอารมณ์และเหตุผล ถ้าความคิดเปรียบเป็นน้ำไหล สมาธิเปรียบเป็นน้ำนิ่ง สติจะเป็นน้ำไหลนิ่ง สติเป็นทางสายกลางทางจิตวิญญาณ ความสมดุล ความเหมาะสม ความเสมอ ความพอดี ซึ่งเป็นความประสานสอดคล้องกันระหว่างข้อปฏิบัติปลีกย่อยต่าง ๆ ที่มาประชุมกันร่วมกันทำงาน ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนาจะต้องมีสมตาคือความสมดุล ซึ่งเป็นความพอดีชนิดหนึ่ง เป็นชื่อเรียกสติอีกอย่างหนึ่ง เช่น ความสมดุลระหว่างวิริยะกับสมาธิ และความพอดีระหว่างศรัทธากับปัญญา โดยมีสติเป็นเครื่องควบคุมและในความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า มัตตัญญูตา คือ ความรู้จักประมาณ หรือรู้จักพอดีในการปฏิบัติต่าง ๆ โดยทั่วไป หรือรู้จักพอดีที่เป็นหลักกลาง ๆ เช่น จะรับประทานอาหารก็ต้องมีความรู้จักประมาณ รู้จักพอดีในอาหาร ถ้ารับประทานอาหารไม่พอดีก็เกิดโทษแก่ร่างกาย แทนที่จะได้สุขภาพ แทนที่จะได้กำลัง ก็อาจจะเสียสุขภาพ และ

^{๑๐} โชคชัย สุทธาเวศ, “อริยรัฐ : สารัตถะและวิถีทางสายกลางแห่งรัฐ เพื่อการแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งภายในชาติ และแสวงหากระบวนทัศน์ใหม่การเมืองไทย”, รัฐสสาร ปีที่ ๖๐ ฉบับที่ ๑๑ (เดือน พฤศจิกายน ๒๕๕๕) : ๙ – ๔๖

อาจจะทอนกำลังทำให้อ่อนแอลงไป หรือเกิดโรค เพราะฉะนั้นท่านจึงสอนให้มีความรู้จักประมาณในการบริโภค เรียกว่า โภชนะมัตตัญญูตา^{๑๑}

จะเห็นว่าหลักพระพุทธศาสนาในทุกะดับมีเรื่องของความพอดี หรือความเป็นสายกลางนี้ ฉะนั้นความเป็นสายกลาง คือ ความพอดีที่จะให้ถึงจุดหมาย และที่จะให้ตรงกับความจริง ไม่ให้ไปสุดโต่ง เยี่ยงสุด ซึ่งจะพลาดจากตัวความจริงไปนั้น จึงเป็นลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสายกลางทั้งหลักทฤษฎี (มัชฌิมาปฏิปทา) และหลักการปฏิบัติ (มัชฌิมาปฏิปทา)

ทางสายกลางเพื่อความอยู่ร่วมกันของคนในสังคม

ทางสายกลางเป็นแนวทางของการเข้าใจสภาพของสรรพสิ่งอย่างแท้จริงว่า สิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเพราะปัจจัยอะไร ตั้งอยู่ได้อย่างไร และสิ่งเหล่านั้นเสื่อมสลายไปเพราะอะไร แล้วนำมาแก้ไขหรือหาทางออกให้กับสังคม โดยแนวทางที่ถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) นำมาใช้เป็นแบบแผนเพื่อความพอเพียงในการดำรงชีวิตจึงเป็นการดำเนินไปบนรากฐานของความรู้ตัวที่พร้อมไม่ยึดมั่นกับกรอบทัศนะใด ๆ ที่ตรงกันข้ามอย่างสุดโต่ง ที่มักจะทำให้เกิดทิฐิต่อกันในการเลือกข้าง อาจจะเป็นมิจฉาทิฐิก็ได้ แต่ต้องเข้าใจมันทั้งสองด้านและอาศัยอย่างไม่ถื้อมมั่นหรือปฏิบัติกับมันอย่างไม่สุดโต่ง พร้อมให้เห็นถึงการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปของสิ่งทั้งปวง

กล่าวโดยสรุปแล้วทางสายกลางหรือมรรคมองค์ ๘ นั้น ย่อลงเหลือคือ ศีล สมาธิ ปัญญา และย่อลงอีกเหลือแค่ กายกับใจเท่านั้น การที่คนจะอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุขนั้นบุคคลจะต้องมีสุขภาพจิตที่ดี ความคิดที่เที่ยงตรง ชื่อสัตย์สุจริต ปราศจากการอาฆาตพยาบาทหรือปองร้ายกัน โดยนำหลักธรรมทางศาสนาพุทธ คือ **หลักกุศลมูล** หมายถึง รากเหง้าของคุณงามความดี ๓ ประการ ได้แก่

๑. โอลงะ คือ ความไม่โลภอยากได้ของคนอื่น จัดเป็นกุศลบุคคลผู้ไม่โลภกระทำความผิดด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็เป็นกุศลบุคคล ผู้ไม่โลภไม่ถูกความโลภครอบงำ มีจิตอันความโลภไม่กลุ้มรุมไม่ก่อทุกข์ให้เกิดแก่ผู้อื่นโดยความไม่เป็นจริงด้วยการเบียดเบียนจงจำให้เสื่อมหรือโดยการขับไล่ด้วยการอวดอ้างว่าฉันเป็นคนมีกำลัง ตั้งอยู่ในกำลังแม้ข้อนั้นก็เป็นกุศล กุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดเพราะความไม่โลภ ย่อมเกิดมีแก่บุคคลนั้น

๒. โอลสะ คือความไม่โกรธ จัดเป็นกุศล บุคคลผู้ไม่โกรธ กระทำความผิด ด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็เป็นกุศล บุคคลผู้ไม่โกรธ ไม่ถูกความโกรธครอบงำ มีจิตอันความโกรธไม่กลุ้มรุม ไม่ก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้อื่นโดยความไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียน จงจำ ให้เสื่อม ติเตียนหรือโดยการขับไล่ ด้วยการอวดอ้างว่า ฉันเป็นคนมีกำลัง ตั้งอยู่ในกำลัง แม้ข้อนั้นก็เป็นกุศล กุศลธรรมเป็นอันมาก ที่เกิดเพราะความไม่โกรธ ย่อมเกิดมีแก่บุคคลนั้น

๓. โอลหะ คือ ความไม่หลงมกมาย จัดเป็นกุศล บุคคลผู้ไม่หลง กระทำความผิดด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็เป็นกุศล บุคคลผู้ไม่หลง ไม่ถูกความหลงครอบงำ มีจิตอันความหลงไม่กลุ้มรุม ไม่ก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้อื่นโดยความไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียน จงจำ ให้เสื่อม ติเตียน หรือโดยการขับไล่ ด้วยการอวดอ้างว่า ฉันเป็นคนมีกำลัง ตั้งอยู่ในกำลัง แม้ข้อนั้นก็เป็นกุศล กุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดเพราะความไม่หลง ย่อมเกิดมีแก่บุคคลนั้น^{๑๒}

^{๑๑} สถานีย่อพระพุทธศาสนา, <https://th.wikipedia.org/wiki/> (สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน ๒๕๖๐)

^{๑๒} พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๐ พระสูตรตันตปิฎกที่ ๑๒ อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต, <http://www.geocities.ws/tmchote/tpd-mcu/tpd๒๐.htm> (สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน ๒๕๖๐)

การที่บุคคลจะดำเนินตามทางสายกลางได้นั้น บุคคลจะต้องมีหลักคุณธรรมที่ใช้ยึดจิตใจให้ตั้งมั่นในความดี ไม่เอนเอียงหวั่นไหวกับสิ่งต่าง ๆ ที่มากระทบ อันมีการนำหลักธรรม ๓ ประการของกุศลมูล หรือรากเหง้าแห่งความดีนั้น ได้แก่ ความไม่โลภ อยากได้ของคนอื่นที่เขามีเจ้าของอยู่แล้ว หรือเป็นการเบียดเบียน ช่มชู้ บังคับ ช่มเหง เพื่อนำสิ่งนั้นมาเป็นของตนเอง ความไม่โกรธ ไม่พยาบาทอาฆาตผู้อื่น ซึ่งเป็นการสร้างศัตรู ความไม่หลงมกมาย โดยความไม่รู้จริงในเรื่องนั้น ๆ แล้วนำไปตัดสินคนอื่นให้เป็นผู้มีความผิด จนกระทั่งการเชื่อหรือการกระทำที่ขาดหลักการและเหตุผล อันนำไปสู่ความแตกแยก ความไม่สามัคคี ความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่น จะต้องนำหลักอคติ หมายถึง ความประพฤติกุศล ๔ ประการ^{๑๓} มาใช้ประกอบในการตัดสินใจ ได้แก่

๑. ฉันทาคติ คือ ลำเอียงเพราะรัก อาจเพราะว่าบุคคลนั้นเป็นญาติ เป็นเพื่อนของตน จึงทำให้ความลำเอียงเกิดขึ้น และตัดสินคนที่ถูกหรือเรื่องที่ถูกลายเป็นเรื่องที่ผิดไป ความรักนั้นอาจหมายถึงสิ่งที่ตนเองชอบหรืออยากได้ด้วย อันเป็นเหตุที่ทำให้ความโลภเข้าครอบงำจิตใจ เห็นความถูกต้องดั่งมากลับกลายเป็นสิ่งที่ไม่มีความจำเป็น หรือล่งเลในการที่จะตัดสินใจกระทำในสิ่งที่ถูกต้อง

๒. โทสาคติ คือ ลำเอียงเพราะชัง ความโกรธ ความเกลียด ทำให้เป็นอุปสรรคที่สำคัญ ยากต่อการให้เกิดความลำเอียงขึ้น ในการที่จะกระทำสิ่งต่าง ๆ นั้น หรือว่าจะเป็นการตัดสินใจ ถ้าเอาความเห็นส่วนบุคคลหรือความชอบไม่ชอบตั้งไว้ก่อนแล้ว สิ่งที่จะตามมาคือความลำเอียง ความไม่ซื่อตรง ความเห็นผิดเป็นถูก กรทำในสิ่งที่ไม่เหมาะสมออกมา เช่น การด่าด้วยคำที่ไม่สุภาพ เป็นต้น

๓. ภยาคติ คือ ลำเอียงเพราะกลัว บุคคลนั้นอาจถูกบุคคลอื่นที่มีอำนาจทั้งทางด้านเงินหรืออำนาจอย่างอื่นเข้าครอบงำ รวมทั้งอำนาจที่เกิดจากจิตใจของตนเอง จนเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความลำเอียงเกิดขึ้นได้ เช่น กลัวถูกตำหนิ กลัวถูกนิรโทษ กลัวถูกไล่ออกจากงาน เป็นต้น ความกลัวเหล่านี้ที่เกิดขึ้นแล้ว จะสามารถบิดเบือนความจริงที่เกิดขึ้นถึงขั้นทำให้การตัดสินใจผิดพลาดเกิดขึ้นได้

๔. โมหาคติ คือ ลำเอียงเพราะไม่รู้ หรือขาดการพิจารณาอย่างละเอียดถี่ถ้วน หรือขาดการไตร่ตรองหาข้อเท็จจริง ซึ่งในบางครั้งอาจถูกครอบงำจากปัจจัยต่าง ๆ ภายนอกและภายใน อีกทั้งเกิดจากความเขลาไม่รู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งนั้น ๆ อันเป็นสาเหตุให้เกิดความผิดพลาดหรือตัดสินใจด้วยความลำเอียง

อคติ คือความไม่ลำเอียงนี้เป็นธรรมของผู้เป็นผู้ใหญ่ควรยึดถือ ส่วนผู้ปฏิบัติธรรมสามารถใช้ในการพิจารณาสรรพสิ่ง ว่าเราเห็นผิดวิปลาสจากความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวง เป็นเพราะอคติทั้ง ๔ ต่อสิ่งทั้งปวง เป็นธรรมที่ควรจะทำให้เกิดขึ้นกับตนเอง เมื่อทุกคนตระหนักถึงความซื่อตรงไม่ลำเอียงก็จะนำมาซึ่งการอยู่ร่วมกันความสงบสุข สมัคสมานสามัคคี ทำภารกิจให้บรรลุเป้าหมายตามที่ตั้งไว้ได้

ทางสายกลางเพื่อลดการเบียดเบียนธรรมชาติ

ในปัจจุบันนี้ธรรมชาติได้ถูกทำลายเป็นอันมากจนเป็นสาเหตุให้เกิดความแปรปรวนของสภาพอากาศ ฤดูกาล และมลพิษต่าง ๆ ได้เกิดขึ้นอย่างมาก ดังนั้นทางสายกลางจึงได้ยกภาวะโลกร้อนมาเป็นกรณีศึกษา ดังนี้ ปัญหาภาวะโลกร้อนได้เริ่มขึ้นเมื่อเข้าสู่ยุคอุตสาหกรรมเพื่อเพิ่มผลผลิตให้เพียงพอับความต้องการของประชากร

^{๑๓} พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๑ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๓ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต,
<http://www.geocities.ws/tmchote/tpd-mcu/tpd๒๑.htm> (สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน ๒๕๖๐)

โลก ทำให้มีการตัดไม้ทำลายป่าเพื่อใช้พื้นที่ในการเพาะปลูกและนำไม้มาเป็นเชื้อเพลิงในโรงงานอุตสาหกรรม ต่อมาเมื่อมีการนำเอาปิโตรเลียมมาเป็นเชื้อเพลิงพร้อมกับความก้าวหน้าด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ยิ่งทำให้โรงงานอุตสาหกรรมปลดปล่อยก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์อย่างมหาศาล นอกจากนี้ เทคโนโลยีด้านยานยนต์เพื่อการคมนาคมและขนส่งก็ปลดปล่อย ก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์จำนวนมากเช่นกัน รวมทั้งการดำเนินชีวิตของมนุษย์เรามีกิจกรรมที่ก่อให้เกิดก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์หลายกิจกรรม เช่น การเผาสิ่งต่าง ๆ เป็นต้น จะเห็นได้ว่าการดำเนินชีวิตของมนุษย์เราในปัจจุบัน ได้ทำลายองค์ประกอบของบรรยากาศโลก ทำให้ปริมาณของก๊าซเรือนกระจกเพิ่มขึ้น ดังนั้น โลกจึงกำลังเผชิญกับปัญหาที่ชั้นบรรยากาศของโลกเข้มข้นขึ้น เนื่องจากก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์และก๊าซเรือนกระจกอื่น ๆ ที่มนุษย์เป็นผู้ก่อ เมื่อชั้นบรรยากาศเข้มข้นขึ้น ก็จะกักเก็บรังสีอินฟราเรดซึ่งควรจะหลุดลอยไปสู่ห้วงอวกาศ ผลที่ตามมา คือ อุณหภูมิของบรรยากาศโลก และมหาสมุทร กลับอุ่นขึ้นจนอยู่ในระดับอันตราย นี่คือหัวใจของวิกฤตการณ์สภาพอากาศ โดยปกติแล้วชั้นบรรยากาศของโลกจะประกอบด้วยก๊าซเรือนกระจก (Greenhouse Gases) ชนิดต่าง ๆ และไอน้ำ เมื่อรังสีคลื่นสั้นจากดวงอาทิตย์ผ่านชั้นบรรยากาศเข้ามาถึงพื้นผิวโลก มันจะถูกดูดกลืนไว้ด้วยพื้นน้ำ พื้นดิน พืช และสัตว์ หลังจากนั้นก็จะคายออกมาเป็นพลังงานในรูปของรังสีคลื่นยาวอินฟราเรด ซึ่งเป็นคลื่นความร้อน กลับขึ้นสู่ชั้นบรรยากาศและบางส่วนก็ถูกกักเก็บไว้โดยก๊าซในชั้นบรรยากาศที่ห่อหุ้มโลก ดังนั้น ที่ผ่านมามีโลกจึงสามารถรักษาอุณหภูมิไว้ได้อย่างเหมาะสม ไม่ร้อนจัดหรือเย็นจัด

ปัจจุบัน โลกถูกปกคลุมด้วยก๊าซเรือนกระจก (Greenhouse Gases) ที่มากเกินไปจนสมดุลของธรรมชาติ ซึ่งก๊าซเรือนกระจกจะทำการเก็บกักความร้อนไม่ให้สะท้อนออกนอกผิวโลก ทำให้อุณหภูมิพื้นผิวโลกเพิ่มสูงขึ้น ปัญหาภาวะโลกร้อนจัดเป็นปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ส่งผลกระทบไปทั่ว ปัจจุบันสำคัญที่ทำให้เกิดภาวะโลกร้อนดังเป็นที่รู้กันโดยทั่วไปก็คือเกิดจากการกระทำของมนุษย์ ซึ่งส่งผลกระทบโดยตรงต่อมนุษยชาติและมีผลต่อการอยู่รอดของสิ่งมีชีวิต เนื่องจากอุณหภูมิสูงขึ้นทำให้ฤดูกาลต่าง ๆ เปลี่ยนแปลง และเกิดเหตุการณ์น้ำแข็งขั้วโลกละลายระดับน้ำทะเลสูงขึ้น รวมทั้งเกิดภัยธรรมชาติรุนแรงจากเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศไปทั่วโลก เช่น เฮอริเคน ไซโคลน ไต้ฝุ่น โคลนถล่ม ภัยแล้ง และน้ำท่วม ในทวีปภูมิภาคเอเชียและอเมริกากลาง ในขณะที่ทวีปยุโรปต้องเผชิญกับคลื่นความร้อนรุนแรงขึ้น ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความอ่อนไหวของกลไกธรรมชาติของโลกที่นับวันจะมีความรุนแรงมากขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้เกิดความเสียหายต่อสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศของโลกอย่างกว้างขวาง สรรพสิ่งที่มีชีวิตทั้งมนุษย์เอง สัตว์และพืชอื่น ๆ ทั้งเล็กและใหญ่ ก็กำลังเผชิญกับวิกฤตการณ์ความแปรปรวน และความวิปริตของลมฟ้าอากาศอย่างรุนแรง สิ่งมีชีวิตที่ไม่สามารถปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมได้ ก็จะค่อย ๆ ตายลง พื้นที่ชายฝั่งทะเลได้รับผลกระทบ บางพื้นที่อาจจมหายไปอย่างถาวร^{๑๔} ภาวะโลกร้อนในความหมายทางพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น^{๑๕} ความเสื่อมโทรมของธรรมชาติอันเป็นผลเนื่องมาจากความเสื่อมศีลธรรมของมนุษย์ซึ่งมีผลกระทบต่อ

^{๑๔} กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, คู่มือช่วยโลกร้อน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร :กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม, ๒๕๕๔), หน้า ๗-๑๓.

^{๑๕} แม่ชีราตรี สมพินิจ, การแก้ไขปัญหามภาวะโลกร้อนด้วยหลักพุทธปรัชญาเถรวาท สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย ,วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ ๓๔ ฉบับที่ ๑ ปี พ.ศ. ๒๕๕๘

ธรรมชาติและแรงให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเร็วขึ้น ส่วนสาเหตุเกิดจากความไม่รู้คุณค่าของโลก ชีวิตและธรรมชาติ ทำให้ใช้ธรรมชาติอย่างผิดๆ เพราะมนุษย์ขาดปัญญา คือ ความรู้ผิดชอบชั่วดีจึงทำให้เกิดกิเลส ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ อันเป็นเหตุให้มนุษย์กระทำการอันเป็นการทำลายธรรมชาติ ดังนั้น ความพอดีในการบริโภคธรรมชาติจะมีขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมนุษย์มีศีลในการดำเนินชีวิต มีมัตตัญญูและสันโดษ เพื่อการรักษาสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและมีกตัญญูและเมตตา เพื่อพัฒนาวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับธรรมชาติ

ในหลักพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น การกระทำหรือพฤติกรรมที่มนุษย์แสดงออกมาทางกายนั้น เกิดจากแรงจูงใจของกิเลสในจิตใจของมนุษย์เอง ถ้าแรงจูงใจที่มีคุณธรรมหรือมีปัญญากำกับ การกระทำหรือพฤติกรรมที่มนุษย์แสดงออกมาทางกายนั้นก็จะเป็นกุศลมีประโยชน์ทั้งตนเองและสิ่งที่อยู่รอบ ๆ ตัว แต่ถ้าแรงจูงใจที่ไม่มีคุณธรรมหรือมีกิเลสกำกับ การกระทำหรือพฤติกรรมที่มนุษย์แสดงออกมาทางกายนั้นก็จะเบียดเบียนผู้อื่นและเป็นอกุศลทำให้มนุษย์ประพฤติดีศีลธรรม (ปโลกสูตร) กิเลส ๓ (โลภะ โทสะ โมหะ) กองเปรียบเหมือนไฟ หลักพุทธปรัชญาเถรวาทนำมาบูรณาการได้โดยนำหลักธรรมที่เหมาะสมเข้ามาบูรณาการในการแก้ไขเป็น ๒ ระดับ คือการแก้ไขระยะสั้น คือ ควบคุมพฤติกรรมการดำเนินชีวิตขั้นพื้นฐานของมนุษย์เพื่อลดการใช้พลังงานหรือทรัพยากรธรรมชาติด้วยหลักการของศีล เมื่อมนุษย์มีศีลก็จะทำให้การบริโภคธรรมชาติลดลงด้วย เพื่อการรักษาสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่มีอยู่หรือที่สร้างใหม่ให้ดี จึงต้องมีมัตตัญญูและสันโดษกำกับ และมีความกตัญญูและความเมตตา เพื่อพัฒนาวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับธรรมชาติ ซึ่งส่งผลให้การแก้ปัญหาภาวะโลกร้อนในปัจจุบันเป็นการแก้ปัญหาแบบยั่งยืน การเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติก็จะไม่เกิดเร็วขึ้น การแก้ไขระยะยาว คือการใช้หลักศีลธรรมคุณธรรมการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในสังคมทั้ง ๔ ด้าน คือ พัฒนาด้านกายภาพ หมายถึงมีปัจจัย ๔ สมบูรณ์ สิ่งแวดล้อมดี ดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างพอเพียง (กายาวนา) พัฒนาศีล หมายถึงการพัฒนาพฤติกรรมทำตนให้มีระเบียบวินัยอยู่ร่วมกับคนอื่นได้อย่างมีมิตรไมตรีเคารพกฎระเบียบของสังคม เคารพกฎหมายอย่างจริงจัง (ศีลาวนา) พัฒนาจิต คือควบคุมความรู้สึกนึกคิดให้เป็น สัมมาสมาธิ มีจิตใจมั่นคง ไม่ปล่อยจิตให้ฟุ้งซ่าน ไม่ปล่อยให้กิเลสชั่วร้ายครอบงำจิตใจ(จิตตาวนา) และพัฒนาปัญญา หมายถึง ศึกษาเรียนรู้ให้เข้าใจถึงความจริงของชีวิตและโลก มีความฉลาดรอบรู้ถูกต้องว่า อะไรผิด อะไรถูก อะไรดี อะไรไม่ดี อะไรมีประโยชน์ อะไรไม่มีประโยชน์ อะไรควร อะไรไม่ควร จนถึงสามารถ ลด ละ กิเลสลงได้ อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในการพัฒนา (พัฒนาปัญญา)

สรุป การดำเนินทางสายกลางเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคมและลดการเบียดเบียนธรรมชาตินั้น เป็นการดำเนินอยู่บนวิถีความพอเพียงของทุกสิ่ง คือไม่ให้มากเกินไป และไม่ให้น้อยเกินไป ทางสายกลางจึงมิใช่เป็นเรื่องและเป็นประโยชน์เฉพาะบุคคลที่จะพ้นทุกข์เท่านั้น แต่สามารถไปประยุกต์ใช้ในการจัดระบบการเมือง อันเป็นผลของมหาชนทั้งสังคมที่จะปลดทุกข์แก่สมาชิกร่วมกันได้ แม้ว่าสมาชิกในสังคมจะไม่สามารถเข้าถึงพระนิพพานได้หมด แต่ในทางโลกียะก็ย่อมสามารถช่วยให้ผู้คนจำนวนมากในสังคมเข้าใจถึงความอยู่ดีกินดีและมีความสุขโดยทั่วถึงกันยิ่งขึ้น ดังที่ได้นำหลักปรัชญาคำสอนของศาสนาพุทธมาใช้ในการอธิบายถึงความรู้สึนึกคิด ได้แก่ สันตฤทธิธรรม หมายถึง ความพอเพียงในสิ่งที่ตนเองมี ไม่แสวงหาความเดือดร้อนให้แก่ตนเองและผู้อื่น รวมทั้งความมักรมากในวัตถุต่าง ๆ จนกระทั่งการทำลายธรรมชาติ โดยศาสนาพุทธนั้นได้เน้นที่ใจเป็นสำคัญเหมือนคำที่ว่าใจเป็นนายกายเป็นบ่าว เพราะการกระทำต่าง ๆ ล้วนเป็นเครื่องที่แสดงออกมาจากจิตใจทั้งนั้น การกระทำเหมือนกระจกเงาส่ง

สภาพจิตใจของบุคคลเอง ถ้าบุคคลนั้นมีจิตใจที่ดี การกระทำก็จะแสดงออกแต่สิ่งที่ดีงาม สิ่งที่มีประโยชน์ ไม่เกิดความเดือดร้อน อันเกี่ยวเนื่องไปถึงหลักอคติ คือไม่ลำเอียงเพราะรัก โกรธ กลัวและหลงงมงายไม่รู้จริง

การที่บุคคลจะหยุดการกระทำที่ไม่ดีนั้นจะต้องเริ่มที่ตนเองก่อน จะต้องกำจัดการบรรเทาความโลภ ความโกรธ ความหลง ความลำเอียง ที่มีให้หมดจากจิตใจก่อน แล้วตั้งมั่นในศีล คืองดเว้นการเบียดเบียนทั้งมนุษย์และธรรมชาติ สมาธิ การตั้งมั่นในการทำความดี ปัญญา คือการคำนึงเหตุผลของการกระทำทุกอย่างอย่างละเอียดถี่ถ้วน ผลดี ผลเสียที่จะเกิดขึ้นภายหลัง ความสันโดษหรือความพอเพียงในสิ่งที่ตัวเองมี ไม่ทะยานอยากมากเกินไปอันก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนและผู้อื่น เมื่อมีการปฏิบัติตามหลักเหล่านี้ก็จะเป็นการแก้ไขปัญหาระบบบูรณาการได้ เพราะการกระทำที่ดีนั้นจะเป็นวัฒนธรรมที่ดีงามในสังคมมนุษย์ เป็นอารยธรรมเรียนรู้และมีการพัฒนาต่อยอดนำไปใช้ในการรักษามนุษย์และธรรมชาติต่อไปในอนาคต

บรรณานุกรม

กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, คู่มือช่วยโลกร้อน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร :กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม, ๒๕๕๔), หน้า ๗-๑๓.

โชคชัย สุทธาเวช, “อริยรัฐ : สารัตถะและวิถีทางสายกลางแห่งรัฐ เพื่อการแก้ไขปัญหาคาความขัดแย้งภายในชาติ และแสวงหากระบวนการทัศน์ใหม่การเมืองไทย”, รัฐสภาสาร ปีที่ ๖๐ ฉบับที่ ๑๑ (เดือน พฤศจิกายน ๒๕๕๕) : ๙ - ๔๖.

แปลไทยราชบัณฑิตยสถาน “ทางสายกลาง”, สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน ๒๕๖๐ จาก

<http://dictionary.sanook.com/search/dict-th-th-royal-institute>.

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๐ พระสุตตันตปิฎกที่ ๑๒ อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต, สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน ๒๕๖๐

จาก <http://www.geocities.ws/tmchote/tpd-mcu/tpd๒๐.htm> ()

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๑ พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๑๓ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต, สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน

๒๕๖๐ จาก <http://www.geocities.ws/tmchote/tpd-mcu/tpd๒๑.htm>.

พุทธทาสภิกขุ. (๒๕๔๐). ทาน ศีล ภาวนา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.

แม่ชีราตรี สมพินิจ.(๒๕๕๐).การแก้ไขปัญหามภาวะโลกร้อนด้วยหลักพุทธปรัชญาเถรวาท สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย ,วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ ๓๔ ฉบับที่ ๑ ปี พ.ศ. ๒๕๕๘ (มกราคม-เมษายน), หน้า ๑๒๓-๑๔๔

สถานีย่อยพระพุทธศาสนา, สืบค้นเมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน ๒๕๖๐ จาก <https://th.wikipedia.org/wiki>.

Ebusiness [นามแฝง],แสดงความคิดเห็นเรื่อง “ทางสายกลางคืออะไร” แสดงความคิดเห็นเมื่อวันที่ ๘ ธันวาคม ๒๕๕๕, สืบค้นเมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๖๐ จาก <http://log.pantip.com/cafe/religious/topic/Y๑๓๐๓๙๑๕๖/Y๑๓๐๓๙๑๕๖.html>.